

Ормонбекова А.О.

УЛУУ СҮРӨТКЕРГЕ КАРАТА КОЛДОНУЛГАН ПАРАФРАЗЛАР

Ормонбекова А.О.

ПАРАФРАЗЫ ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ДЛЯ ВЕЛИКОГО МАСТЕРА СЛОВ

A.O. Ormonbekova

PARAPHRASE USED FOR GREAT MASTER OF WORDS

УДК:41:494.3-3

Ч. Айтматов дүйнөдө өткөндө анын даңкын, асыл сапаттарын даңазалаганда парафразалар кеңири колдонулган.

Эта статья рассматривается один из видов художественных троп-парафразы. Как она используется в описании человеческих качеств и заслугу когда великий писатель Ч. Айтматов ушел из этой жизни.

This article deals with one of the literary tropes-paraphrase and its usage in describing outstanding kyrgyz writes Ch Aitmatov's personal qualities his contribution to society when he passed away qualities.

Парафразанын жаралышы жана жашашы көркөм муктаждык менен шартталат, аны көркөм троптордун бир түрү катары кароо шарт. Алар, орунсуз кайталоого жол бербөө, нерсе, кубулуштун кандайдыр бир белгисин айрыкча бөлүп көрсөтүп, ага өзгөчө назар бурдуруу; ойду (кубулушту) так жана элестүү берүү, бул аркылуу анын таасирдүүлүгүн арттыруу; автордун же каармандын жекече мамиле - баасын туюндуруу үчүн пайда болот, ушундай кызматты аткарат жана ошон үчүн жашайт. Анда биз улуу сүрөткерге карата колдонулган парафразаларга токтолуу менен, бул кубулуштун табият-маңызын ачып берүүгө далалат кылабыз. Заманыбыздын залкар жазуучусу Ч. Айтматов дүйнөдөн өткөндө көптөгөн аза сөздөрү, кошоктор, ырлар жаралгандыгы белгилүү, бул чыгармаларда парафразалар да кеңири колдонулуп, ойдун эмоциялык –экспрессивдүүлүгүн арттырууга зор үлүш кошкон, биз алардын ичинен улуу сүрөткердин жеке өзүн атагандарынын айрымдарын келтирели: 1. **Кылымды карыткан күн да батты.** 2. **Кылымда бир жаралаар залкардын артында** Санжар, Аскар, Эльдар аттуу уулдары, Ширин аттуу кызы, төрт небереси, төө көтөргүс чыгармалары жана кыргыз эли калды. 3. **Залкар досторуна күлүп:** "Жашоодо далай ийгиликке, материалдык, руханий байлыкка жетишим да, үч нерсени үйрөнө албай койдум: машина айдаганды, компьютерде жазганды, кыргыз - орус тилдеринен башка тилде сүйлөгөндү- дечү тура. ("Супер инфо"); 4. **Атактуу көркөм сөз даанышманы** өзү менен кошо бүтүндөй бир муундун тагдырын ала кетти десек да болчудай. ("Агым"). 5. **Аалам адабиятынын алты** Чыңгыз Айтматовду акыркы сапарга узатуу тажиясы 14 - июнда

Токтогул Сатылганов атындагы улуттук филармонияда өтүп, ага республикабыздын жети дубанынан өкүлдөр келди. **Улут атасын** жоготуп, кайгыга баткан калың эл расмий өкүлдөрүн жиберип, "биздин атыбыздан топурак салып койгула", – деп аманаттарын айтып жатышты. Кээ бир райондордон автобус жалдап, өз алдынча келгендер да болушту. 6. Бүгүн биз эң оор жоготууга учурап турабыз. Шум ажал арабыздан Чыңгыз Төрөкулович Айтматовду алып кетти. **Асмандагы дагы бир чоң жылдыз** өчтү. Кыргыз элинин гана эмес, дүйнө жүзүнүн элдеринин кубанычы менен кайгысын, аруу сезимдерин, үмүтүн өзүнө батырган жүрөк сокпой, токтоп калды. 7. Анткени, **көркөм сөз чебери** адамдардын жан дүйнөсүнө асыл сезимдерди алып келген мөлтүр тунук булак болду, улуу ойчул катары ушул доордун пайдубалын түптөдү, анын түркүгү болду. 8. **Али жазуучудан** айрылдык. 9. Бир тууган кыргыз элинин **чыгаан уулу, дүйнөлүк атагы бар адабиятчы, эбегейсиз таланттуу инсан, чыныгы элдик, терең улуттук жазуучу** дүйнөдөн өттү. 10. **Асыл атанын үй-бүлөсүнө, тууган - тушкандарына, агаин- жек, жаатына, миллиондогон окурмандарына, ушул жерге аза күтүп келген көпчүлүккө, боордош кыргыз элине чын жүрөктөн кайгырып көңүл айтабыз.** 11. Чыңгыз Айтматов биздин туубуз болчу. Кыргыз эли, мамлекети дүйнө жүзүнө даңктуу уулубуз аркылуу таанылганын эч ким тана албайт. 12. Бүгүн оор күн, биз үчүн **XX кылымдагы дүйнөлүк адабияттын, орус адабиятынын гиганты**, өзүнүн чыгармалары жана бейнелеген образдары менен **XXI кылымдын келбетин жасаган адамды** жерге берип жатабыз. 13. **Бийик тоо** кулагандан кийик дагы анын таштары түбөлүккө кала берет. 14. **Тоо** кулады, талаа томсорду. 15. Бул, **XX кылымда дүйнөгө келген улуу жазуучу, чоң саясатчы, кемеңгер адамды** биздин саясатчылар, эл билгилер, анын кемеңгер акылын сурап алмак турсун аны дипломатиялык айдоого жиберип, элдин турмушунан четтетип салышкан. 16. **Залкар сүрөткер.** 17. **Ала-Тоодой залкар агабыздын** ааламдан өтүшү баарыбыздын жүрөгүбүздү ыйлатып турган кез. 18. **Асылдан** айрылдык. Бүгүн дүйнө элине кыргыз улутунун адабиятын, маданиятын, искусствосун теңтайлаштырган **улуу таланттын** экинчи өмүрү биз менен, бизден кийинки, андан

кийинки муундар менен тирүү жашай берери чындык. ...Биз доорубуздун генийинен жана руханий лидеринен ажырадык. 20. Кыргыз элинин сыймыктуу, чыгаан уулу, ХХ кылымдын улуу жазуучусу Чыңгыз ага кайсыл гана кызматта болбосун Ата Мекен, эл - журт үчүн өрнөктүү кызмат өтөдү, ал эми анын мурас катары бизге калтырган чыгармалары дагы көптөгөн муундарды тарбиялоого салымын кошот деп ишеничтүү айта алабыз. 21. Кош, улуу устат! Кош, Ата! ("Кыргыз Туусу"). 22. Айкөл инсан, көркөм сөздүн аллы, кара сөздүн кудайы, чыгармачылык менен коомдук ишти эриш - аркак ала жүргөн улуу сүрөткер калың журтту кайгыга салды. 23. Кайрылбас куштар реквиemi. 24. Аалам чарк айланып учкан Ала -Тоонун ак шумкарынын минтип канаты алыста талып каларын, асыл атанын дүйнөдөн өткөн суук кабарын кимибиз күттүк эле. ("Кыргыз Туусу").

25. ...Канаттуу уулун жоготуп,
Кара жер сыздап термелди.
...Кымбаттуу уулун жоготуп,
Кыйналып журтуң турабы.
...Кыргыздын эле тоосу эмес,
Кыямат
Кылымдын тоосу кулады.
...Тектирдин эле тоосу эмес,
Теңирдин тоосу кулады.
...Курдайдын гана тоосу эмес
Кудайдын тоосу кулады. (Ш. Д.)

26. Адабият жүгүн көтөргөн
Ала-Тоо элең куладың.

Алп адам өттү дүйнөдөн,
Адам жок ага күйбөгөн.

Ак тулпар кетти желеден,
Ак шумкар учту чегеден. (А. К.)

27. Айтматов Чыңгыз Жаркыган
Ак таңыбыз дечү элек.
Айтылып бүтпөс дүйнөдө
Дастаныбыз дечү элек.
Ааламдык адабиятта
Арстаныбыз дечү элек.
Адамда сиздей аз эле
Ала-Тоо болуп угулчу
Атабыздын аты эле.
...Атасы кетти улуттун,
Айласыз гана дүйнө көмгөндөй.

...Кыраанынын өлгөнүн
Кыргыз көрбөс болсочу. (Э. И.)

28. Жылдыз учту асмандан, жылдыз учту,
Кабар берип кайгырткан элди - журтту.
Асабадан айрылдык, агайын деп
Атпай журтуң аргасыз аза тутту.

Урап түштү, аскар - тоо, сыймыктанаар,
Булак бүттү көзүнөн, толкуп агаар.
Өмүр деген жылт эткен учкун тура,
Өлбөс болуп эмгегиң элде калаар. (К. Ж.)

29. Айла барбы, азиз, дүлөй ажалга...
Асман күйүп, чолпон жылдыз сулады,
Аты калып укум - тукум балдарга
Алп таянган аска - тообуз кулады.
Айтматов деп сыймыктанчу кыргыздын
Адабияты бир генийден куру калды. (Ж. Т.)

30. Чын - чынына келгенде,
Чыңгыз агам,
Кыргыз үчүн чың эле
Бир жаралган.
Өтүн эзип өз эмес, жаттын дагы,
Өмүр менен коштошту
Ошол адам. (Б. А.)

Келтирилген мисалдарда парафразалар текст ичинде да келди, ошондой эле чыгарманын аталышы катары да берилди. Чыгарманын аталышы катары берилген парафразалардан кайталоого жол бербөө максаты көздөлбөйт, эмненин ордуна колдонулуп жаткандыгы аталыштын мазмун - мааниси же бүтүндөй текст аркылуу аныкталып такталат. Бул жагынан алганда, өйдө жактагы *Кылымды карыткан күн да батты*, *Кайрылбас куштар реквиemi* деген метонимиялык парафразаларда (аталыштарда) сөз эмне жөнүндө болуп жаткандыгы ошол аталыштын мазмуну жана текст аркылуу дайын болуп турат; окурман аталышка карап туруп, улуу жазуучунун "Кылым карытар бир күн", "Кайрылып куштар келгиче" чыгармаларын эсине түшүрөт да, Ч. Айтматовду көз алдына тартаат. Аталыштын экөө тең поэтикалуу: мындагы эмоционалдык - экспрессивдүүлүк касиет окурманга өзгөчө таасир берип, алардын назарын өзүнө буруп, жүрөгүн бир тыз эттирип алат; буга аталыштын бүтүндөй маани - мазмуну, алардагы *батты* деген сөз, *кайрылуу* сөзүнүн терс турпатта (*кайрылбас*) колдонулушу негиз болот. Калган аталыштардын айрымдары (*Залкар сүрөткер*, *Алп жазуучубуздан айрылдык*) жазуучунун сүрөткерлик улуу касиетин көрсөткөнү менен, окурмандар тарабынан кадыресе, демейдеги түрмөк катары гана кабыл алынса (анткени мында кайманалуулук анча байкалбайт;) айрымдары (*Бийик тоо кулагандан кийин да анын таитары түбөлүккө кала берет*, *Тоо кулады*, *талаа томсорду*) салттуу формада коюлса да, өзүнүн кайманалуулук касиетин сактап калгандыктан, эмоционалдык - экспрессивдүүлүгү жагынан өзгөчөлөнүп турат.

Жогоруда белгилегенибиздей, текст ичиндеги парафразалардын мааниси өзүнөн мурунку жана кийинки сүйлөмдөр (контекст) аркылуу аныкталып такталат; алар жеке парафраза түрүндө да, аныкталгычы менен бирге да келиши ыктымал. Булардын экөөндө тең бир сөздү улам - улам кайталай берүүгө жол бербөө, нерселердеги өзгөчөлүктү бөлүп көрсөтүп, окурмандардын назарын буруу, ойдун таасирдүүлүгүн арттыруу, өз оюна карата жекече сезим - мамилесин билдирүү максаты көздөлгөн. Көпчүлүгү сыпаттама мүнөздө болсо да, улуу сүрөткердеги

улуулукту таасын чагылдыргандыгы менен окурмандардын көңүлүн өзүнө буруп, түйшөлтпөй койбой тургандыгы мисалдарды окуганыбызда эле таасын байкалат: *аалам адабиятынын алпы, улут атасы, чыгаан уулу, дүйнөлүк атагы бар жазуучу, эбегейсиз таланттуу инсан, Ала-Тоодой залкар агабыз, доорубузду генийи ж.б.* Ал эми өтмө, каймана мааниси айкын сезилип тургандары экспрессивдүүлүгү жагынан булардан күчтүүлүк кылат: *кара сөздүн кудайы, ааламды чарк айланып учкан Ала-Тоонун ак шумкары, асыл, асмандагы чоң жылдыз ж.б.* Ошондой эле аныкталгычтын аныктоочу иретинде келгенде, өзүнөн кийинки сөздүн мазмун - маанисин кеңейтип, экспрессивдик ажар, көрк берет: **Кыргыз элинин сыймыктуу, чыгаан уулу, XX кылымдын улуу жазуучусу Чыңгыз ага...; аалам адабиятынын алпы Чыңгыз Айтматов...** ж.б. Деги эле аныкталгыч катары келген парафразаларды көркөм чыгармалардан көп эле учуратууга болот, бул өзүнчө атайын изилдөөнү талап кылат.

Өйдөдө келтирилген ыр, кошокторго келе турган болсок, мындагы парафразалардын дээрлик баары тең көркөм ой жүгүртүүнүн нукура салттуу ык-амалында жаралганын байкоо кыйын эмес, алардын көпчүлүгү "Шабдан кошогунадагы" төмөндөгү парафразадан анча айырмаланбайт:

*Кырда жолборс жатат деп,
Кыргыздын көөнү ток эле.*

Биздин айтканыбыздын тууралыгын, т. а., ыр, кошоктордогу фольклордук стилди парафраза катары колдонулган сөздөр, сөз айкаштары да ырастап турат: *Кыргыздын тоосу, кылымдын тоосу, теңирдин тоосу, кудайдын тоосу, Ала-Тоо, ак тулпар, ак шумкар, ак таңыбыз, арстан, кыраан, аска - тоо ж.б.* Булардын ичинен ошол адам деген парафраза өзгөчөлөнүп турат, үстүнөн караганда, же бир окуп кеткенде,

бул сөз айкашы анча деле назарга илинбейт, атүгүл кадыресе, демейдеги бир сөз катары кабыл алынат, автор өзүнүн кеп кылып жаткан нерсесине кайдыгер, көңүл кош мамиле кылгандай туюлат. Бирок, терең карай келсек, дал ушул жасалма кайдыгерлик, көңүл коштук аталган парафразага өзгөчө эмоционалдык - экспрессивдүүлүк касиет берерине ынанарбыз, т. а, кайдыгер, көңүл коштук сезимди туудурган *ошол адам* сөз айкашы *Айтматов* менен барабар келип калганда, ошол адам Айтматовго таандык экенин билгенинде, ошол *адамдын* мааниси эбегейсиз кеңее түшөт да, жүрөктү бир тыз эттирип, дене - бойду бир дүркүрөтүп алат, анткени ошол адам кайсы бир мезгилде өмүр кечирип өткөн жөн эле бир көрпөндө эмес, ал - Айтматов. Ошондуктан ошол адамды кадыресе эле бир көрпөндө катары кабыл алып көнүп калган жаныбыз анда Айтматов жашырынып жатканын билгенибизде жүрөгүбүз бир сыздап алат.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы парафразалар заманыбыздын залкар жазуучусу Ч. Айтматовдун сүрөткерлик, жаратмандык жана инсандык касиетин, бүткүл дүйнөлүк адабиятын ордун элесттүү да, таасирдүү да ачып берүүдө чоң көмөк көрсөткөн.

Адабияттар:

1. Арнольд И.В. Стилистика английского языка (Стилистика декодирования. - М.: Просвещение, 1990).
2. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 3-китеп. -Б.; Педагогика, 2004.
3. Болгонбайулы Асет, Калиулы Габдолла. Казіргі казак тілінің лексикологиясы жана фразеологиясы. - Алматы: Сапат, 1997.
4. Борбугулов М. Адабият теориясы. -Бишкек, 1996.
5. Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. -Б., 2004.

Рецензент: д.филол.н., профессор Усубалиев Б.